
**BALKAN:
SIMBOLIČKA GEOGRAFIJA**

ORIJENTALIZAM, BALKAN I BALKANSKA ISTORIOGRAFIJA*

Rezime: Svra ovoga rada jeste da pruži pregled postojeće teorijske i istorijske literature o Balkanu i da iznese nekoliko programskih sugestija u smislu uspostavljanja okvira za proučavanje ovog regiona. Ti se ciljevi ostvaruju ispitivanjem Saidovog modela „orijentalizma“, odnosno razmatranjem pitanja u kojoj meri ovaj model može ili ne može sačinjavati plodno polazište za posmatranje Balkana. Autorka tvrdi da zbog jedinstveno liminalnog statusa Balkana (u geografskom, kulturnom i pojmovnom smislu) njegovi istraživači moraju da usvoje uporedne, interdisciplinarne i fleksibilne načine ispitivanja. Ona takođe upozorava na opasnosti od „balkanističke“ percepcije, koja ovaj region prikazuje ne kao „liminalan“ (otud u izvesnom smislu izuzetno značajan), nego kao „marginalan“ (dakle u izvesnom smislu nevažan).

Ključne reči: Balkan, orijentalizam, balkanizam, istoriografija, istorija, Orijent, Zapad.

Tintin, dečak detektiv iz belgijskog stripa, učestvuje u mnogim uzbudljivim internacionalnim pustolovinama. Razbija mrežu trgovaca opijumom u Egiptu, oslobađa gorilu iz jednog škotskog zamka, nalazi Jetija na Tibetu, leti na Mesec. Ali i pored tog fantastičnog spiska poduhvata, samo jednom putuje kroz potpuno izmišljene predele. U *Žezlu kralja Otokara*, Tintin se obreo u jugoistočnoj Evropi, u izmišljenoj Sildaviji, zemlji koja se graniči sa jednako izmišljenom Bordurijom, i upustio se u obračun sa anarhistima, korumpiranom vojnom policijom, brkatim banditima s fesom na glavi i svakojakim balkanskim kreaturama koje puše nargile.

Na izgled besmislena zbrka balkanske istorije satirično je prikazana u Eržeovoj izmišljenoj hronici Sildavije, koju Tintin prosto guta dok leti iznad planina. „Godine 1975. narod Sildavije podigao se na ustanak protiv Bordurijanaca, a 1277. godine vođa pobunjenika,

* Izvor: Kathryn E. Fleming, „Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography“, *American Historical Review*, 105, 4. October 2000, pp. 1218-1233. Redakcija se zahvaljuje autorki na dozvoli da objavimo prevod njenog teksta.

baron Almašut, proglašen je za kralja. On se prozvaao Otokar Prvi, ali ga ne treba zameniti sa Premislom Otokarom Prvim, vojvodom koji je postao kralj Boemije u XII veku¹. Već sam početak nas zastrašuje i zbunjuje. Ako svi ti ljudi imaju isto ime, mogli bismo se zapitati, ima li uopšte smisla pokušaj da shvatimo šta se zbiva? Politika je jednako nedokučiva. U savremenom političkom previranju, Sildavija neodoljivo podseća na jednu drugu izmišljenu zemlju, „Hercoslovačku“, balkansku postojbinu junaka *Tajne dimnjaka* Agate Kristi, opakog Borisa Ančukova, zemlju koju autorka opisuje kao zemlju nasilja, razbojništva i misterije, zemlju u kojoj je nacionalni „hobi ubijanje kraljeva i podizanje revolucija“².

Sildavija i Hercoslovačka su, dakle, nekakve univerzalne balkanske zemlje, složenice (kako po imenu, tako i po karakteru) zasnovane na nekoliko pretpostavki: da su balkanske zemlje manje-više uzajamno zamenljive i da se ne mogu razlikovati jedne od drugih, da postoji lako uočljiva tipologija politike i istorije koja važi za ceo Balkan i da postoji balkanski etnički ili rasni „tip“³. Ipak, mada Erže i Agata Kristi smatraju da znaju neke osnovne stvari o Balkanu – zapravo, da dovoljno dobro poznaju Balkan da bi s lakoćom konstruisali izmišljene balkanske svetove – i Hercoslovačka i Sildavija ukazuju na jednu još rasprostranjeniju i prividno protivrečnu pretpostavku o jugoistočnoj Evropi. To je uverenje da je Balkan tako nepopravljivo i suštinski zbrkan i nedokučiv da pokušaj pravljenja razlike među Balkancima nema gotovo nikakvog smisla; romaneskni ili stripovski supstitut je, zapravo, znatno svarljiviji i autoru zadaje manje teškoća nego stvarno stanje. Sve što se nalazi otprilike na istoku ili jugoistoku Evrope može da posluži. Sildavija, Moravija, Čehoslovačka, Hercoslovačka, Hercegovina, Bosna, Bordurija, Boemija – ima li tu, na kraju krajeva, ikakve razlike? Možda je potcenjeno zajedljivo zapažanje Hermana Kajzerlinga, „Da Balkana nema, trebalo bi ga izmisliti“⁴. Istovremeno – i tautološki – Balkan je, dakle,

¹ Hergé (Georges Remi), *King Ottokar's Sceptre*, Leslie Lonsdale-Cooper i Michael Turner, prev. (Boston 1976), 7.

² Agatha Christie, *The Secret of Chimneys* (1925; New York, 1975), 105.

³ Nedavno je izrečeno slično zapažanje o Istočnoj Evropi. O Bugarskoj, Vlaškoj i Mađarskoj, Lari Vulf ističe da je u mnogim hronikama „tema prostorne bliskosti koje povezuje mnoge susedne zemlje Istočne Evrope dramatisovana tako da sugeriše neku vrstu geografske sudbine.“ Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, Calif., 1994), 185.

i potpuno poznat i potpuno nepoznat. To je prvi paradoks sadržan u načinu na koji se Balkan prikazuje, opaža i proučava.

Drugi je ovaj: ako je, kako kažu spoljni posmatrači, teško razlikovati balkanske države i narode, još je teže (kažu ti isti posmatrači) samim balkanskim narodima da prestanu da prave razlike među sobom i da se zbog njih besmisleno ubijaju. „Međusobno ubijanje“ nije samo neka vrsta „nacionalnog hobija“, već intencija ili imperativ koji se mora poslušati; ono može prestati samo kad dođe do iscrpljenja, a izbeći se ne može. Upozorenje bivšeg državnog sekretara Lorensa Iglbergera protiv strane intervencije u prethodnoj Jugoslaviji ranih 1990-ih očigledno je delimično zasnovano na takvoj logici: „Ako su ljudi rešeni da se međusobno ubijaju u uslovima koji gotovo onemogućuju spoljnom svetu da išta učini bez gubitka mnogih života, onda moj odgovor glasi: Žao mi je, ali oni će se ubijati dok se ne iznure i ne postanu dovoljno razumni da prestanu“.⁵

Jedna lako uočljiva dimenzija zapadnoevropskih i severnoameričkih rasprava o Balkanu jeste sklonost da se sve stavi na istu gomilu, da se previde moguće razlike između zemalja, režima, naroda, pa čak i imena zemalja. A druga, ništa manje rasprostranjena, direktno je suprotna: jedna od osnovnih karakteristika koje se pripisuju balkanskim zemljama i narodima je paranoja, da parafraziramo Sigmunda Frojda, malih razlika. Najzad, „balkanizovati“ znači podeliti, ili rasparčati duž besmisleno sićušnih i po definiciji mutnih linija podela. Ono što Balkan čini Balkanom, po spoljnom posmatraču, jeste to što on nikad ne može biti sagledan ni kao različit, ni kao jedinstven. Po tom argumentu, jedan od razloga što Balkan svuda izgleda kao jedno te isto jeste činjenica da se sve balkanske zemlje bave pokazivanjem kako i po čemu se međusobno razlikuju. Dakle, diskurs o Balkanu je istovremeno diskurs o istom i o različitom.

Tim paradoksima mogu se dodati još neki: odnos između različitih balkanskih država (sličnih, a ipak različitih) ponavlja se u izvesnom stepenu u opaženoj korelaciji između Balkana kao celine i ostatka Evrope, dakle, u odnosu koji se takođe odlikuje bliskoću

⁴ Navedeno u: Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York, 1997), 116. (Prevod: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prev. Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd: XX vek, 1999, str. 232. U daljem tekstu svi navodi iz ove knjige su dati prema prevodu na srpski jezik).

⁵ Navedeno u: *The South Slav Conflict: History, Religion, Ethnicity, and Nationalism*, Raju G. C. Thomas i H. Richard Friman, eds. (New York, 1996), 253.

koja je presvučena distancom. Istovremena blizina i udaljenost Balkana (posmatrano iz geografske i kulturne perspektive Zapadne Evrope), osećanje da je on na neki način „unutrašnji stranac“ – to su neki iz spleta činilaca koji izgleda, na površini, pojačavaju paradoksalno „intimno otuđenje“ koje je, po Edvardu Saidu, karakteristično obeležje odnosa Zapada prema Istoku⁶.

Ako se tome doda činjenica da esencijalizacije kakve iznose Erže i Agata Kristi – ili P. Dž. Vudhauz, Alfred Lord Tenison, Džordž Bernard Šo, Lorens Darel (koji je svoju fiktivnu balkansku zemlju krstio „Vulgarija“) i mnogi drugi – i te kako podsećaju na ono što Said opisuje kao „orijentalistički stav“, pa padamo u iskušenje da Balkan proglasimo područjem koje je skrojeno po meri saidovske analize. Ali, u kojoj meri je to zaista tako? Iako se u polju balkanske istorije (naročito među onim autorima koji žive na Balkanu, ili imaju lični kontakt s njim) oseća uticaj *Orijentalizma*, nejasno je kakva bi mogla biti krajnja korist od saidovskog pristupa Balkanu. Njegova najveća vrednost, na kraju krajeva, možda ne prebiva ni u kakvom interpretativnom doprinosu balkanskim studijama *per se*, već u mogućnosti da testiranjem (a na kraju možda i odbacivanjem) Saidovog modela balkanska historiografija stupi u dijalog s drugim, zasnovanijim i dominantnijim poljima. U tom procesu moglo bi se pokazati da je slučaj Balkana jedinstveno pogodan za istraživanje, proširivanje i rasvetljavanje teorijskih istraživačkih kategorija koje su najpre razvila ta druga polja.

1.

Pregršt novijih radova iz područja balkanske historiografije direktno se bave saidovskom orijentalističkom kritikom i njenom potencijalnom korisnošću za proučavanje jugoistočne Evrope. Neki od njih su u celosti prihvatili premise *Orijentalizma* (ili tačnije, njihove pojednostavljene verzije) i nakalemili ih na istoriju pisanja o Balkanu.

⁶ Said piše: „Svi Orijentalci Arapi moraju se prilagoditi slici orijentalnog tipa kako ju je konstruisao zapadni naučnik, kao i specifičnom sukobu sa Orijentom, u kojem Zapadnjak nanovo poima suštinu Orijenta kao posledicu svog intimnog udaljavanja od njega.“ Edward W. Said, *Orientalism* (1978; New York, 1994), 248. (Prevod: Edvard V. Said, *Orijentalizam*, prev. Drinka Gojković, Beograd: XX vek, 2000, str. 329. U daljem tekstu svi navodi iz ove knjige su dati prema prevodu na srpski jezik).

Plodniji, ali i manje uobičajen pristup je onaj koji pokušava da razume razlike između „orijentalizma“ i „balkanizma“, da uvaži korisnost saidovske kritike uopšte i da Saidovo delo shvati kao povod za, s jedne strane, istorizaciju izvesnih ovestalih pretpostavki o Balkanu i, s druge, teoretizaciju onoga što je tradicionalno bilo neteoretizovano polje proučavanja. Verovatno su najbolje one istorije Balkana koje pokazuju da poznaju teorijski vokabular Edvarda Saida i njegovih sledbenika i da njime barataju, ali smatraju da je eksplicitno korišćenje saidovske kritike nepotrebno, pa čak i kontraproduktivno.

Prvoj kategoriji pripada knjiga Vesne Goldsvorti *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte*. Kao što podnaslov kazuje, to delo se bavi proširivanjem parametara imperijalizma i kolonijalizma i sugerise da se oni, kao interpretativne kategorije mogu primeniti na Balkan uprkos odsustvu doslovnog evropskog kolonijalnog prisustva u tom regionu. Ako „konvencionalne“ imperijaliste zanimaju izvori sirovina i ekonomska eksploatacija, tipični kolonizator Balkana je, po rečima Goldsvortijeve, kroz „imperijalizam mašte“, tražio druge, ali ne manje lukrativne inostrane izvore prihoda – kulturne i ekonomske. Vesna Goldsvorti kaže da je cilj njene knjige „da istraži način na koji je jedna od najmoćnijih svetskih nacija iskorisćavala resurse Balkana kako bi snabdevala svoju književnu produkciju i industriju zabave“⁷. Šta su zapravo ti resursi (siže? scenografija?) nije sasvim jasno, ali, po mišljenju Goldsvortijeve, oni su doneli isto toliko novca koliko i minerali i nafta. Proizvodnja književne proze čija se radnja zbiva na Balkanu, ili čiji su protagonisti sa Balkana, ili koja se na neki drugi način bavi jugoistočnom Evropom, bila je, po Goldsvortijevoj, sredstvo kojim su Britanci obezbeđivali „svoj deo sa istom onom sigurnošću sa kojom su evropski naseljenici za sebe obezbeđivali premerene parcele u Americi, Australiji ili na Novom Zelandu“⁸. Ta premisa je valjana, ali je zaključak ipak malo preteran.

Ako se koristi razumno (i ako je istorizovan), pristup koji sagledava odnose između Zapadne Evrope i Balkana kao homologne

⁷ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination* (New Haven, Conn., 1998), 2. (Prevod: Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte*, prev. Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović, Beograd: Geopoetika, 2000, str. 2. U daljem tekstu svi navodi iz ove knjige su dati prema prevodu na srpski jezik).

⁸ Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, str. 3.

kolonijalizmu ima svoju vrednost i može biti plodonosan. U slučaju Grčke u osamnaestom i devetnaestom veku, argument u prilog povezanosti između evropskog filohelenstva i neke vrste metaforičkog imperijalizma ili pseudoimperijalizma izreklo je mnogo mislilaca. Olga Avgustinos pokazala je da je grčka putopisna književnost tog vremena direktno povezana s evropskim polaganjem prava na drevnu grčku prošlost i da je „to učinilo da Grčka izgleda bliže Zapadu“ i na neki način pod njegovom kontrolom. Artemis Leontis primećuje da se, iako „možemo reći da su Grci, nekadašnji podanici moćnog Istočnog carstva, dobili status moderne, nezavisne nacionalne države ne prošavši kroz administrativnu kolonizaciju od strane Zapada“, ipak „može tvrditi da je moderna Grčka pretrpela ‘duhovnu kolonizaciju’, s obzirom na to da je njen obrazovni sistem direktno uvezen iz Nemačke“⁹ Ja sam na drugom mestu rekla da su, u slučaju Grčke, mehanizmi romantičkog filohelenstva i odgajanje verovanja u Grčku kao vrelo zapadne civilizacije funkcionisali kao potpornji za jednu vrstu „surogatskog“ kolonijalizma kojim je Grčka uvedena u intelektualnu i kulturnu auru Zapada, naročito Britanije i Francuske¹⁰.

Pojam metaforičkog kolonijalizma kao interpretativnog oruđa koristan je u izvesnoj meri, ali sam njegov razvoj odmah ukazuje na očiglednu teškoću odvezivanja saidovske kritike od njenih eksplicitno zapadnih imperijalističkih sidrišta. Učestalost iznošenja argumenata u prilog tezi o „metaforičkom“ kolonijalizmu svedoči o bogatim simboličkim mogućnostima jednog specifičnog političko-ekonomskog sistema, ali je simptomatična i za fundamentalno problematičan zadatak kalemljenja Saida na sredine koje ne dele posebne kolonijalne okolnosti, na primer, napoleonovskog Egipta. U tom pogledu, balkanski primer postavlja znatne prepreke onima koji bi hteli da uvezu saidovsku kritiku u celosti. Sasvim prosto, teritorije Balkana imale su istoriju veoma različitu od onih kojima se bavi Saidov *Orijentalizam*. Politički razvoj Balkana oblikovali su činioци različiti od onih koji su delovali na Orijentu iz Saidovog *Orijentalizma*; tu posebno imamo u vidu uticaj spoljnih sila.

⁹ Artemis Leontis, *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland* (Ithaca, N.Y., 1995), 68, 68 n 2.

¹⁰ K. E. Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, 1999), 151-52.

Zbog toga što je Said vezao svoju interdisciplinarnost za specifičnu grupu istorijskih vrsta (koje obuhvataju kolonijalizam, imperijalizam i međugru političkih i akademskih snaga, ali se ne mogu na njih svesti) neka polja lakše cvetaju u postorijentalističkoj klimi nego neka druga. Premise na kojima počiva *Orijentalizam* daleko se lakše mogu nakalemiti na terene jugoistočne Azije nego na terene jugoistočne Evrope. Gde je, na primer, mesto Srbije u saidovskoj formulaciji? S obzirom na osobene veze sa Zapadom, Grčka je primer koji još više zbunjuje.

Balkan je deo „starog“ modela imperije, poznosrednjovekovnih, pretkolonijalnih carstava Otomana i Habsburga, koja su se, manje-više eksplicitno, ugledala na carski model Rima. Ona nisu deo Saidovog imperijalizma koji nam, bez obzira na njegove namere, u osnovi izgleda kao suprotstavljanje Istoka i Zapada, evropskog i orijentalnog, dakle, kao imperijalizam prilično lišen sinkretizma. Svakako, to tumačenje je preovladalo u akademskoj recepciji *Orijentalizma*¹¹, te Saidova prvobitna namera ili intencionalnost, kao što i on sam priznaje, nije više nužno u središtu onoga što se ima na umu kad se pomene „orijentalizam“¹². Imperijalni mehanizmi koji deluju u susretu, na primer, otomanskih Turaka i Grka sa južnog Balkana dramatično su različiti od onih u napoleonskom susretu Francuza i Egipćana. Otomansko osvajanje Balkana – sa svojim politikama repopulacije, visokim stepenom imperijalnog šurovanja sa lokalnim elitama (od kojih su mnoge potpuno zadržale svoj položaj), postepenim (ali uglavnom neprisilnim) preobraćanjem čitavih oblasti u Islam, koje je trajalo više generacija, i gotovo neprestanim vojnim pohodima tokom kasnog srednjovekovnog i ranog modernog perioda – oblikovalo je Balkan na takav način da je njegov politički i istorijski razvoj bio izrazito drukčiji od razvoja drugih otomanskih provincija, da i ne pominjemo evropske kolonije u osamnaestom i devetnaestom veku. Četiri veka direktne otomanske vladavine ne mogu se uporediti sa istorijskim okolnostima na koje se oslanja Saidova argumentacija. Najzad, neobične okolnosti imperijalne vladavine na Balkanu – njegova podela između Habsburgovaca koji su

¹¹ Videti, na primer: Mohammed Sharafuddin, *Islam and Romantic Orientalism: Literary Encounters with the Orient* (London, 1994), xvi-xvii.

¹² Said piše da je „*Orijentalizam*, na gotovo borhesovski način, prerastao u nekoliko različitih knjiga“ i da se sada odlikuje „čudnom, često uznemirujućom... polimorfnošću.“ Said, *Orijentalizam*, str. 438

vršili katolizaciju i *laissez-faire* Otomana – oblikovale su različite balkanske teritorije na različite načine.

Ništa od svega toga ne bi trebalo da nas iznenadi, ali u žurbi da se Saidova razmatranja primene na Balkan mnogo šta se previdi. Različiti, posebni i nebrojeni geografski, kulturni i istorijski činioци (pre- i postimperijalni) koji su pravi uzrok višeznačnog odnosa između Balkana i Zapadne Evrope olako se zaglađuju pukim zamenjivanjem realnog kolonijalizma „imaginarnim“. A upravo takvi činioци sačinjavaju onaj teren koji je najbogatiji teorijskim mogućnostima; brižljivim proučavanjem tih mogućnosti, balkanska istoriografija mogla bi da pruži ogroman doprinos načinima na koje se teoretizuju neke od temeljnih kategorija istorijskog istraživanja. Dakle, po svemu sudeći, kontraproduktivno je zamaglјivati te činioce nametanjem jedne kritike zasnovane na činioциma kojih na Balkanu nema, a onda njihovo odsustvo nadoknađivati pretpostavkom da njihova metaforička ili „imaginarna“ verzija funkcioniše na isti način kao i doslovna ili stvarna.

Postoji velika razlika između „metaforičkog kolonijalizma“, „surogatnog kolonijalizma“, „duhovnog kolonijalizma“ i kolonijalizma one vrste kojom se bavi Said. *Orijentalizam* nas može pozvati da istražujemo načine na koje je kolonijalizam bio duhovni okvir isto onoliko koliko je bio i sistem zapadnoevropske političke i ekonomske dominacije, ali za Saida prvo uvek pretpostavlja drugo. Njegova kritika ne bavi se potpuno „zamišljenim“ Orijentom, niti potpuno „izmišljenim“ osnovnim pojmovima: „Nijedan od tih Orijenata nije samo delo imaginacije. Orijent je sastavni deo evropske *materijalne* civilizacije i kulture“, a orijentalizam, kao jedan „oblik diskursa“ nalazi podršku, između ostalog, „u akademskoj nauci“ i „kolonijalnoj birokratiji“¹³. Međutim, kako kaže Goldsvortijeva, upravo nedostatak takvih stvari kakva je realan (ili da se poslužimo njenim terminom, „konvencionalan“) imperijalizam čini da britanski opisi tako lako vide orijentalizam na Balkanu. „Koncept imaginativne, tekstualne kolonizacije“, piše Goldsvortijeva, „pokazuje način na koji se jedna oblast može eksploatisati kao predmet potrebe dominantne kulture da vodi dijalog sa samom sobom.“ Ona sugerise da se „ista metodologija može lako primeniti na druge delove sveta, ali se taj proces naročito jasno može posmatrati u jugoistočnoj Evropi zbog

¹³ Said, *Orijentalizam*, str. 10.

praktičnog odsustva potpuno razvijenog konvencionalnog zapadnog imperijalizma“¹⁴. Koliko god da mi je blizak osnovni cilj Goldsvortijeve – da dokumentuje „imperijalizam i imaginaciju“ na Balkanu – na kraju se pokazuje da njeno uporno (mada implicitno) oslanjanje na Saida više podrija njen projekat nego što mu pomaže. „Sistem predstava“ kojima se bavi Said u neprestanom je dijaloškom razgovoru sa imperijalnim strukturama, dok je za Goldsvortijevu sam sistem predstava vrh imperijalne strukture. Očigledno je da se jedan sastojak – i to džinovski – mora izostaviti iz Saidovog dela ako nameravamo da ga upotrebimo za raspravu o Balkanu.

Onima koji su bili spremni da priznaju tu činjenicu bolje je pošlo za rukom da primene saidovski model na balkansku historiografiju. Milica Bakić-Hajden i Robert M. Hayden direktno se bave specifičnim, neimperijalnim stanjem na Balkanu. Oni tvrde da, dok Said „povezuje (orijentalizam kao jednu) retoričku strukturu sa političkim i ekonomskim odnosom dominacije i potčinjavanja..., jezik orijentalizma ipak zadržava svoju snagu“ u nekolonijalnim sredinama, i ističu da sada, u postkolonijalnom svetu, on još postoji kao diskurs moći, iako su njegove institucije iščezle. Bakić-Hajden i Hayden na taj način reistorizuju Saida svojim izričitim interesovanjem za poređenje kolonijalnog sa postkolonijalnim svetom. Pored toga što ukazuje na načine na koje je orijentalistički diskurs nadživio strukture koje su ga stvorile, rad Bakić-Hajdenove i Hajdena posebno je prosvetljujući zato što pokazuje kako orijentalizam, kad se odvoji od tih struktura, gubi dobar deo svoje jednosmernosti (kao diskurs koji je Zapad nametnuo Istoku) i jednako se ugrađuje i internalizuje i u Istok i u Zapad. Ili, bolje rečeno (i primerenije balkanskom primeru), oni pokazuju kako su, zahvaljujući tome što i Istok i Zapad usvajaju „orijentalističku“ retoriku, počele da se zamagljuju granice između te dve kategorije. Tako, tvrde oni, orijentalističku retoriku („balkanski mentalitet, balkanski primitivizam, balkanizacija, vizantijski, pravoslavlje“) sada upotrebljavaju ne samo ljudi spolja, već i oni koje ona treba da opiše. „Te termine, kao i orijentalistički okvir uopšte, često koriste čak i oni koji njima bivaju omalovažavani, što ukazuje na hegemonističku prirodu pojmova o kojima je reč“¹⁵. Dok knjiga

¹⁴ Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, str. 257.

¹⁵ Milica Bakić-Hayden i Robert M. Hayden, „Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics“, *Slavic Review* 51 (Spring 1992), 3.

Goldsvortijeve počiva na modelu zapadnog nametanja ili eksploatacije nezapadnog „drugog“ (uprkos odsustvu doslovne kolonijalne kontrole nad tim drugim), studija M. Bakić-Hajden i R. Hajdena smešta orijentalistički diskurs u okvire samog „Orijenta“, i na taj način ispituje kako prirodu diskursa o „Orijentu“, tako i prirodu samog „Orijenta“ kao geografske i kulturne kategorije.

2.

Zapadni kolonijalizam, središnji sastojak Saidovog modela, nije jedino što se mora izostaviti da bi se taj model plodno primenio na Balkan. Akademska moć i tradicija zapadnoevropske akademske literarne produkcije o Orijentu takođe sadrže suštinsku crtu Saidovog *Orijentalizma*. Kako on objašnjava, „orijentalizam nije samo pozitivna doktrina o Orijentu, koja postoji na Zapadu u bilo koje vreme; on je i uticajna akademska tradicija (kad se pozivamo na akademskog stručnjaka koga nazivamo orijentalistom), kao i područje zanimanja koje su ocrtali putnici, trgovački poduhvati, vlade, vojne ekspedicije, čitaoci romanâ i izveštajâ o egzotičnim avanturama, istoričari prirode i hodočasnici, za koje je Orijent specifičan vid znanja o specifičnim mestima, ljudima i civilizacijama“¹⁶.

Nijedna istorija niti tradicija zapadnoevropskog akademskog zanimanja za Balkan ni izdaleka se ne može uporediti sa istorijom zapadnog akademskog proučavanja kolonizovanog Orijenta. Od balkanskih teritorija, jedino je Grčka kao područje proučavanja dugo bila stožer zapadne akademske nauke, zbog čega je, uzgred, teza o „metaforičkom kolonijalizmu“ lakše primenljiva na nju nego na ostatak Balkana. Zapadna ljubav prema Grčkoj tesno je povezana sa uobičajenom sklonošću da se ona ne smatra uistinu „balkanskom“ zemljom, barem ne u punom konotativnom značenju tog termina (u razdoblju Hladnog rata, teza o različitom statusu Grčke oslanjala se na nepostojanje veza između nje i Istočnog bloka, a danas se oslanja na njeno članstvo u Evropskoj uniji, među drugim geopolitičkim i kulturnim činiocima). Činjenica da je Grčkoj posvećeno toliko pažnje samo naglašava akademsko zanemarivanje Balkana u zapadnoj akademskoj nauci. U širem smislu, ne postoji akademska tradicija

¹⁶ Said, *Orijentalizam*, str. 272.

„balkanizma“, a pogotovo ne „uticajna“; taj termin ni danas nije čvrsto etabliran u akademskom polju, a još je manje to bio pre dve stotine godina.

Zapadna literatura kakvu su pisali Rebeka Vest, Agata Kristi, Darel i drugi navela je stručnjake da ukažu na potrebu za jednom kategorijom koja bi bila paralelna orijentalizmu (u saidovskom, diskurzivnom značenju), a koja bi se mogla koristiti u kontekstu Balkana. Marija Todorova, koja je zaista izvršila prodor u tom pogledu, istražuje komparativne mogućnosti „balkanizma“ i „orijentalizma“, ali zaključuje, s potpunim pravom, da oni nisu ista stvar. Taj zaključak zasnovan je na mnogim činjenicama (razlike u percepciji geopolitičkog značaja Balkana i Orijenta, nedostatak kolonijalnog nasleđa u slučaju Balkana, pretežno hrišćanski sastav Balkana naspram pretežno muslimanskog Orijenta), između ostalog i na uviđanju da istorija zapadnog intelektualnog bavljenja Balkanom ne podseća na istoriju zapadnog intelektualnog bavljenja Orijentom. „Balkansko ostrvo kao takvo, odnosno kao određeni geografski, socijalni i kulturni entitet, evropski putnici počeli su da ‘otkrivaju’ tek krajem osamnaestog veka“¹⁷. Iako Said identifikuje kasni osamnaesti i rani devetnaesti vek kao čas rađanja „modernog orijentalizma“, on „moderni orijentalizam“ definiše kao proizvod jednog preporoda, a ne kao originalnu tvorevinu. Moderni orijentalizam počiva na „ogromnoj literaturi o Orijentu nasleđenoj iz evropske prošlosti“¹⁸. Orijentalizam je, po njemu, diskurs koji se odlikuje dijaloškom međuigrom između prošlosti i sadašnjosti, proizvod modernizacije orijentalizma kao znanja, modernizacije koju je katalizovalo i sprovelo iskustvo kolonijalne vladavine Orijentom¹⁹. Tako se „otkriće“ Balkana od strane Zapada u kasnom osamnaestom veku podudara s trenutkom ponovnog zapadnog otkrivanja Balkana.

Štaviše, književna i akademska proizvodnja tekstova o Balkanu ne razlikuje se od proizvodnje tekstova o Orijentu samo po hronologiji i dugovečnosti. Široka lepeza orijentalističke literature koju prikazuje Said razlikuje se po stilu, cilju i količini od onoga što je Zapadna Evropa proizvela o Balkanu. Kao što pokazuju Todorova,

¹⁷ Todorova, *Imaginarni Balkan*, str. 113.

¹⁸ Said, *Orijentalizam*, str. 60.

¹⁹ Said, *Orijentalizam*, str. 61.

Goldsvortijeva, Stiven Arata²⁰, Avgustinosova i mnogi drugi, zapadnoevropska književna proizvodnja o Balkanu (koja se, kao diskurs, može, ali i ne mora nazvati „balkanizam“) uglavnom se može svrstati u dve kategorije: pustolovni roman i putopis. Todorova primećuje da je „neverovatno“ kako su Balkan i „daleke severnoameričke prerije mogli da zagolicaju maštu širokih čitalačkih krugova kao imaginarne pozornice romantičnih ili antiromantičnih moraliteta“²¹. Putopisna književnost, bilo da je zasnovana na stvarnom putovanju ili ne, uglavnom je imala ulogu didaktičke zabave. Mada veliki deo orijentalističkih literatura koje Said dokumentuje spada u iste te kategorije, one se uglavnom oslanjaju na dugu i uglednu orijentalističku akademsku tradiciju koja se bavi filologijom, tekstualnom analizom, istorijom i teorijom religije. Zapadnoevropsko akademsko proučavanje sanskrita, arapskog, aramejskog i drugih orijentalnih jezika i književnosti je jedinstven i najznačajniji preteča modernog orijentalizma kakav definiše Said²². U slučaju Balkana, odnos između „balkanizma“ kao polja proučavanja i „balkanizma“ kao kategorije koja je grubo ekvivalentna Saidovom „orijentalizmu“ u najmanju ruku je izokrenut. Zapadnoevropski i severnoamerički akademski svet tek sada počinje da zapošljava nezanimljiv broj specijalista za balkansku istoriju, jezik i kulturu, što je možda posledica činjenice da je tokom celog jednog stoleća Balkan opisivan kao divlji, uzbudljiv region, ispunjen misterijom i opasnošću. „Balkanizam“ kao diskurs ne počiva na ranijoj akademskoj tradiciji „balkanizma“ iz prostog razloga što takve tradicije nije bilo.

Većina stručnih ili polustručnih radova o Balkanu napisana je u vreme „krize“ (tokom raspada Jugoslavije ili tokom sukoba na Kosovu). Tako je bivalo i ranije. Jedna knjiga o Balkanu, objavljena 1911. godine, nosi naslov *Opasna zona Evrope: Promene i problemi na Bliskom istoku*. Iz njenog *Uvoda* saznajemo da je „istorija dokazala da je Bliski istok (Balkan) bio i poprište i razlog neprestanih ratova. Iz različitih razloga, taj kutak univerzuma još je neprestani izvor opasnosti za svetski mir. Moguće je da će Balkansko poluostrvo i Mala

²⁰ Videti, na primer, Stephen D. Arata, „The Occidental Tourist: Dracula and the Anxiety of Reverse Colonization“, *Victorian Studies* 33 (Summer 1990), 621-45.

²¹ Todorova, *Imaginarni Balkan*, str. 132.

²² Videti, na primer, Said, *Orijentalizam*, str. 177-78

Azija uvek biti poprište buna i pokolja²³. U tom regionu nema ničeg što bi uistinu moglo zanimati intelekt; puki razbor nalaže nam da o njemu nešto naučimo zato što bi njegove pometnije mogle postati i naše. Autora te knjige, H. Čarlsa Vudsa, kao i većinu današnjih autora tekstova o Balkanu, njegov predmet zanima zato što su ga savremeni sukobi učinili „aktuelnim“. Iako je pragmatičan i razborit, taj pristup je oblikovao akademsko proučavanje Balkana na takav način da ga je teško razlikovati od većine drugih istraživačkih polja.

Dakle, kako u kolonijalnom, tako i u postkolonijalnom periodu, zapadni akademski naučni radovi o balkanskim zemljama bili su najtešnje povezani sa opažanjem Balkana kao opasne, nestabilne, ratne zone. Ali, ovde moramo uzeti reč „akademski“ sa rezervom jer većinu tih radova nisu napisali akademski naučnici u strogom smislu reči, već „stručnjaci“ za Balkan čija se stručnost temelji na njihovom iskustvu novinara, putnika ili političkih stratega. Tako je nastalo glavno raslojavanje među onima koji se bave balkanskom istorijom. Jedna grupa sastoji se od „specijalista“ za Balkan (uglavnom, ako ne i isključivo Severnoamerikanaca i zapadnih Evropljana), čije je delo pretežno okrenuto ka nespecijalističkoj, neakademskoj publici, i koji nastoje da prikažu i objasne složenosti balkanske istorije i politike neupućenom čitaocu. Knjiga Roberta D. Kaplana *Balkanski duhovi: Putovanje kroz istoriju* verovatno je postigla najveći komercijalni uspeh u tom žanru, ali i mnoge druge nedavno objavljene knjige o Balkanu jednako ispunjavaju tu funkciju. Ta dela se izrazito razlikuju po kvalitetu i korisnosti (moram odmah da napomenem da su neka veoma dobra), ali zajedničko im je to što se sva obraćaju laicima, ili barem nespecijalistima čije je zanimanje za Balkan pobuđeno isključivo savremenim političkim događajima. U Zapadnoj Evropi, a svakako i u Severnoj Americi takvi izvanakademski specijalisti mnogo su brojniji od „akademske“, to jest od onih istoričara, književnih teoretičara, politologa i drugih koji su odbranili doktorate o toj temi, koji se njom bave u okviru univerziteta, čiji je čitav radni vek posvećen tom području i čije je zanimanje za to polje podstakao ekscentričan splet činilaca među kojima obično nema savremene geopolitike. Ta akademska grupa je mala, obično nije fokusirana na savremene događaje i, uzgred, uglavnom je sačinjena od pojedinaca

²³ H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East* (Boston 1911), 5

koji su poreklom sa Balkana – što rezultira zanimljivom činjenicom da se strogo „akademsko“ proučavanje Balkana pojavljuje kao neka vrsta podređenog, hibridnog polja, kao i akademsko proučavanje Južne Azije (tema koja i sama zaslužuje dalje istraživanje, ali koju u ovom kontekstu samo uzgred pominjem).

Dakle, oko dve trećine radova o Balkanu su profesionalni, a dominantna trećina sastoji se od onih koji se bave savremenim Balkanom izvan univerziteta. Manje vidljivu trećinu čini mala grupa akademskih istraživača, koji mogu, ali ne moraju biti zainteresovani za savremene događaje. Među tim dvema grupama nema mnogo dodira iz očiglednih razloga – zanimaju ih različita pitanja i problemi, i pišu za različitu publiku. Usled tog račvanja, i usled niza činilaca koji mu prethode, polje radova o Balkanu postaje još manje i još zaklonjenije od očiju javnosti. Naime, iznad akademskih balkanologa ili, u najmanju ruku, paralelno s njima, radi samostalna, pseudoakademski (taj izraz nije nužno pejorativan) domaća radinost „specijalista“ za Balkan čija proizvodnja stvara utisak da su balkanolozi u celini pre svega politički štreberi i da ih ne zanimaju šira teorijska pitanja koja oblikuju druga područja istorije.

U okviru samih balkanskih naroda, gde očigledno ne postoji velika laička ili javna potražnja za balkanskim „specijalistima“, proučavanje balkanske istorije, književnosti i kulture mnogo se jasnije pojavljuje kao samostalno polje proučavanja koje je u tesnom dodiru i dijalogu sa teorijskim zaokretima i trendovima u širokom spektru polja i koje stoga trpi njihov uticaj. Zato nije neobično što sa Balkana potiče izvestan broj radova koji (poput radova Todorove, Bakić-Hajdenove i Hajdena, Goldsvortijeve i niza drugih u ovoj zemlji) teže da uvedu proučavanje jugoistočne Evrope u neposredan dijalog sa teorijskim i koncepcijskim zanimanjima drugih polja. U Srbiji je, na primer, izvestan broj naučnika (da pomenemo Ivana Čolovića i Marka Živkovića) posvetio znatno vreme Saidovom modelu. U Rumuniji je *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* posvetila dva broja teorijskim raspravama koje su proistekle iz *Orientalizma*. U Grčkoj, gde mi je stanje najbolje poznato, jedan broj naučnika je u ovom trenutku neposredno angažovan na postsaidovskim teorijskim pitanjima. To su, među ostalima, Lukija Drulija, Stasis Gurguris, Paskalis Kitromilides, Jirgos Kokinos, Joana Lalitotu, Antonis Lijakos i Eli Skopetea, da pomenemo samo nekoliko specifičnih imena. Neki su (na primer, Skopetea) posebno usmerili pažnju na relevantnost

Saidovog modela za Balkan, dok drugi (poput Kitromilidesa) koriste paradigme na koje su očigledno uticali Said i njegovi sledbenici.

S obzirom na takvo stanje stvari, Saidov model, da ponovimo, mora se izmeniti da bi bio primenjen na Balkan. Saidovo shvatanje orijentalizma kao dikursa počiva na odnosu između, s jedne strane, orijentalizma kao etabliranog i „uticajnog“ akademskog polja, i s druge, kolonijalne moći. Za sada, kao što smo videli, nema takvog odnosa kad je Balkan posredi. Zapravo, niti postoji istorija „balkanizma“ kao etabliranog akademskog polja, niti se može govoriti o kolonijalizmu, osim onom „imaginarnom“ ili metaforičkom. Balkanizam kao akademsko polje proučavanja najmoćnije se nametnuo u samim balkanskim zemljama, a kao podređena, hibridna disciplina u Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi. Kao takav, on je novo polje koje se odlikuje svojom bliskošću sa zapadnim teorijskim paradigma za proučavanje „drugog“, kao i izrazitom agilnošću u korišćenju primera Balkana za preispitivanje, preformulisanje i širenje tih paradigmi. Na osnovu svega toga, jasno je da balkanizam kao diskurs mora biti potpuno različit od orijentalizma. Kako bi se moglo verovati da orijentalizam može, ili treba da bude upotrebljen za proučavanje jugoistočne Evrope kad se zna da ne postoji dugotrajna zapadna akademska tradicija proučavanja Balkana i da tu nije bilo kolonijalne vladavine u doslovnom smislu?

3.

Pošto smo, da tako kažemo, izbacili prljavu vodu, sad možemo da razmišljamo o tome da li bi s njom trebalo izbaciti i dete. Ako je primena *Orijentalizma* u proučavanju Balkana sporna zbog nepostojanja zapadnoevropske kolonijalne kontrole nad tim regionom i zbog nepostojanja duge zapadne akademske tradicije proučavanja Balkana, ona postaje još neizvesnija kad se suočimo s činjenicom da nije jasno da li je Balkan „orijentalan“ u bilo kom smislu (geografskom, kulturnom ili diskurzivnom). O pitanju gde počinje i gde se završava Orijent vodile su se, svakako, mnoge rasprave, a odgovor je bio različit u različitim istorijskim trenucima. Na karti Bliskog istoka, objavljenoj 1911. godine, kao njegova najzapadnija tačka označena je Banjaluka u Bosni, a kao najistočnija Konja u Turskoj²⁴.

²⁴ Woods, *Danger Zone of Europe*, appendix.

Bliski istok je iščezao ili postao hronološka (kao u izrazu „drevni Bliski istok“), a ne prostorna oznaka. Imamo Zapad i Srednji istok, pa i Daleki istok, ali Bliski istok – ili ono što se nekad nazivalo Bliski istok – toliko se približio da više nije Istok nego Zapad. Zbrka oko toga šta je Istok, a šta Zapad, naročito u pogledu Balkana, nije nova. U svojoj poslanici iz trinaestog veka, Sv. Sava, osnivač Srpske pravoslavne crkve, napisao je čuvene reči: „U početku smo bili zbunjeni. Istok je mislio da smo Zapad, dok nas je Zapad smatrao Istokom. Neki od nas pogrešno su shvatili naše mesto u tom sudaru struja, te su vikali da mi ne pripadamo nijednoj strani, a drugi da pripadamo isključivo jednoj ili drugoj... Ali, ja vam kažem..., sudbina nam je dodelila da budemo Istok na Zapadu, i Zapad na Istoku, da iznad sebe priznajemo samo nebeski Jerusalim, a ovde, na zemlji – nikoga“²⁵. Savin srećno nađeni izraz odjekuje u naslovu jednog od najboljih novijih dela balkanske historiografije koje se uhvatilo u koštac sa Saidovim modelom, *I Dysi tis Anatonis* Eli Skopetee, naslovu koji se može prevesti kao „Zapad Istoka“ ili „Istokov Zapad“²⁶.

Kako tvrde Skopetee i drugi, najizrazitija crta balkanske istorije je i okolnost koja priziva (i problematizuje) Saidov model istraživanja možda je pitanje određivanja položaja Balkana naspram Zapadne Evrope i promenljivi način na koji je to lociranje prikazano u različitim istorijskim trenucima. Središnju ulogu, naravno, imaju relativnost geografskih prostora i doživljaj Balkana kao istovremeno dalekog i bliskog, dok postojana osobina zapadnih opisa Balkana tokom najmanje dva veka nije statički okvir istraživanja. Pojam „udaljenosti“ ili „blizine“ može upućivati na različita stanja – fizičko, intelektualno, kulturno, hronološko, političko i moralno. „Intimno otuđenje“ koje, po Saidovim rečima, karakteriše odnos Zapada prema Orijentu je, u slučaju Balkana, i pojačano i bukvalizovano. Dok je Evropa, pomoću diskurzivnih mehanizama koje on uočava na tako pronicljivi i uznemirujući način, definisala „Orijent“ i tako njime ovladala, i „Orijent“ je definisao sam sebe. A u tom procesu se Balkan, koji je u sedamnaestom veku smatran izrazito „orijentalnim“, preoblikovao najpre u „evropsku Tursku“, a na kraju u deo „Evrope“, doduše u jedan maglovit i ne baš najbolje definisan deo. Navodno

²⁵ Navedeno u: Bakić-Hayden and Hayden, „Orientalist Variations“, 1.

²⁶ Elli Skopetee, *I Dysi tis Anatonis: Eikones apo to telos tis Othomanikis Autokratourias* (Athens, 1992).

„tuđa“ priroda Balkana – ta tuđost i otuđenost najslavnije i najživlje su dramtizovane (i romantizovane) u delima Lorda Bajrona – ne proističe iz njegove udaljenosti, već pre iz njegove blizine Zapadnoj Evropi. I to je odstupanje od Orijenta kojim se bavi Said, gde intimnost njegovog otuđenja od Zapada proističe iz zapadnog akademskog i političkog znanja o stranom drugom i iz gospodarenja njime, a ne iz osećanja duboke sličnosti s njim. U slučaju Balkana, prisnost proističe upravo iz takvog opažanja sličnosti, dok otuđenje proističe iz nespretnosti i nelagode s kojom se ta sličnost prihvata. Balkan je tuđin u evropskoj kući, unutrašnji „drugi“ koji vređa i izaziva svojom pretenzijom na to da bude deo Zapada, kao i svojom očiglednom sposobnošću da dramatično utiče na zapadnu istoriju. Tako je, na primer, komentatore dugo uznemiravala činjenica da naizgled „bedan“ i nevažan deo sveta može biti uzrok velikog globalnog sukoba: „Žalosna je uvreda za ljudsku prirodu i politiku to što bedne i nesrećne male zemlje na Balkanskom poluostrvu mogu zapodevati, i zapodevaju, svađe koje uzrokuju svetske ratove. Oko sto pedeset hiljada mladih Amerikanaca poginulo je zbog onoga što se 1914. godine desilo u blatnjavom, primitivnom selu Sarajevu“²⁷. Da li bi tolike smrti izgledale manje besmislene, pitamo se, da je lanac događaja koji je do njih doveo pokrenut u Parizu ili Londonu? Džon Ganter, autor tih reči, pisao je uoči Drugog svetskog rata – u vreme kad je Balkan bio okrivljavan i za druge sukobe, ali i kad je sećanje na Habsburgovce i Otomane već počinjalo da bleđi – dakle, kad se više nije moglo zamisliti vreme u kojem je Balkan mogao izgledati kao ključno područje. Današnje političko okruženje izrodilo je novu verziju te iste vrste retorike; Iglbergerov stav (videti gore) nije dalek od Ganterovog. Nije jasno da li je Balkan Istok ili Zapad, ali je nejasno i to šta se smatra Balkanom. Uoči Prvog svetskog rata, Turska je nedvosmisleno bila „Balkan“ (više nije), kao i Grčka (koja se sada upinje da to ne bude); Mađarska je to bila povremeno (a sad više nije nikad). Balkan je, očigledno, isto toliko pojmovni označitelj koliko i geografski; i baš kao što su se njegovi obrisi menjali kroz istoriju, tako se i cela ta kategorija pomerala između Istoka i Zapada. Danas je jednodušno (mada mrzovoljno) postignuta saglasnost da je Balkan na Zapadu (to jest, u Evropi), dok je nekad proterivan na Istok („Orijent“). Istočne i jugoistočne granice evropskog uticaja bile su, zapravo, prvi Orijent Zapad-

²⁷ John Gunther, *Inside Europe*, rev. edn. (New York, 1937), 437.

ne Evrope, a kontinentalni stavovi prema njima u sedamnaestom i osamnaestom veku konačno su pružili Zapadnoj Evropi šablon za opažanje celog nezapadnog sveta. U knjizi *Izmišljanje Istočne Evrope: Karta civilizacije u duhu prosvetiteljstva*, Lari Vulf objašnjava ulogu Istočne Evrope kao ulogu unutrašnjeg „drugog“: „Višeznačno lociranje Istočne Evrope kao oblasti koja je u Evropi, ali nije potpuno evropska, zahtevalo je pojmove kakvi su zaostalost i razvoj kao posrednike između krajnosti civilizacije i varvarstva. U stvari, Istočna Evropa je u osamnaestom veku dala Zapadnoj Evropi njen prvi model nerazvijenosti, pojam koji sad primenjujemo u celom svetu“²⁸. Knjiga Trajana Stojanovića *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, vraća nas do jedne još ranije paradigme za Evropu podsećajući nas da je sadašnja, severna definicija (ambivalentna u odnosu prema Balkanu) relativno nova, da potiče iz vremena osnivanja moderne istorije, dakle da ima oko pet stotina godina. Pre toga, po južnoj, grčkoj definiciji, „Evropa“ je najpre bila izjednačena sa kopnenom Grčkom, a kasnije sa „čitavom severnom kopnenom masom kojoj je i Grčka pripadala“²⁹. Dakle, ono što se nalazi severozapadno od Balkanskog poluostrva nije pripadalo Evropi. Vulf je tvrdio da je Balkan doneo Evropi prvo iskustvo o drugom, (i tako konkretizovao zapadnu kategoriju „Evrope“), dok je po Stojanoviću Balkan bio prva Evropa. Obojica vešto koriste distinktivnu geografsku i kognitivnu liminalnost Balkana kao polazište u svom radu.

Said nam je skrenuo pažnju na činjenicu da je Orijent manje stvarno mesto, a više stanje duha, i on ga zapravo ne definiše kao teritoriju, već kao način razmišljanja. Ali, to ne znači da bi manje-više svako mesto moglo biti *de facto* orijentalno. Said piše, „Orijent koji se pojavljuje u *Orijentalizmu* je, dakle, sistem predstava“³⁰. Upravo ta dimenzija njegovog dela navela nas je da tako široko upotrebljavamo (i zloupotrebljavamo) njegov interpretativni model za širok splet disciplina i polja, između ostalog i onih koji se bave Balkanom³¹.

²⁸ Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 9.

²⁹ Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Armonk, N.Y., 1994), 2–3. (Prevod: Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, prev. Ivana Đorđević, Beograd: Equilibrium, 1997, str. 23).

³⁰ Said, *Orijentalizam*, str. 271.

³¹ O Saidovim sopstvenim definicijama „orijentalizma“, videti: Aijaz Ahmad, „Orientalism and After: Ambivalence and Cosmopolitan Location in the Work of Edward Said“, *Economic and Political Weekly* (25. juli 1992), 98-116.

„Balkan“ koji se pojavljuje u „balkanizmu“ (kao diskurzivna kategorija paralelna sa „orijentalizmom“) može na sličan način biti definisan kao jedan „sistem predstava“, ali taj sistem je zasnovan na drukčijim referencama – istorijskim, geografskim i pojmovnim.

„Orijentalista“ ne može biti svaštarska kategorija koja označava nešto poput „pravljena grubih i blago omalovažavajućih generalizacija o drugim (naročito o nezapadnim) kulturama i narodima“. Mnogi su, međutim, shvatili da „orijentalistički stav“ upravo to znači. „S magijom i mitologijom zajednički mu je“, piše Said, „samovoljni, samopojačavajući karakter zatvorenog sistema, u kojem su objekti ono što su *zato* što su ono što su, jednom za sva vremena, iz ontoloških razloga koje nikakav empirijski materijal ne može da izmesti niti da promeni“³². Ali „orijentalistički stav“ nije samo to. Kad bi bilo tako, onda bi, izgleda, mnogo šta iznenada počelo da se „računa“ u orijentalno. Uz istoriju kolonijalizma i etabliranu istoriju akademskog proučavanja Orijenta, Saidov *Orijentalizam* pretpostavlja jasan stav (Zapadne Evrope) o tome šta je Orijent – pre svega shvatanje da je Orijent različit od same Evrope. (Saidov rad, naravno, dovodi u pitanje upravo tu pretpostavku i zamagljuje razliku između kategorija koje je Evropa tradicionalno razdvajala.) I tu Balkan izmiče Saidovim merilima. Njegova liminalnost, njegov status „unutrašnjeg drugog“, njegove pretenzije na prvorazredan status u Evropi, njegov geografski položaj (na granicama Evrope, ali ipak u njoj), nezvesnost Zapadne Evrope u pogledu lociranja Balkana – zbog svega toga je Balkan bogat teorijskim potencijalom. Ti činoci dovode u pitanje jednu od najtemeljnijih premisa Saidovog modela i nagone nas da ga proširimo ili da razvijemo nove koji bi bolje odgovarali okolnostima na Balkanu. Pojam liminalnosti – kako fizičke, tako i „zamišljene“ – najprovokativniji je i najplodonosniji teorijski teren za naučnika koji se bavi jugoistočnom Evropom, teren na kojem balkanski naučnici mogu najviše doprineti razvoju teorijskih okvira koji se koriste u najrazličitijim poljima i disciplinama³³.

³² Said, *Orijentalizam*, str. 97.

³³ U slučaju Balkana, ne možemo se oteti sumnji da je jedna geografska činjenica kopirana i ilustrovana primerima u svetu akademske nauke. Balkan, koji se nalazi na fizičkim marginama Evrope, smešten je i na margine akademskog rada. Istoričari koji se bave Balkanom nalaze utočište u mnogim različitim poljima proučavanja, uključujući evropsku istoriju, bliskoistočnu istoriju, islamske studije i helenske studije.

Istoričari sada rade u intelektualnoj sredini koja je nesamosvesno – a ponekad zaista i nesvesno – interdisciplinarna, sredini koju je možda skicirao Kliford Gerc, ali koju je presudno omogućio (i oličio) Edvard Said. Zaista, iako nije bezgranično, Saidovo delo odlikuje se prelaženjem granica, i iz te osobine izvire njegova moć da pokreće, uznemirava, utiče i izaziva gnev, kao i da izbegava konkretnu analizu. Gijan Prakaš primećuje: „Za izvanredan uticaj *Orijentalizma* zaslužno je, pre svega, njegovo neprestano rastvaranje granica koje su iscrtale kolonijalna i neokolonijalna zapadna hegemonija. Ta knjiga je započela intelektualni i ideološki požar svojim upornim ukidanjem suprotnosti između Orijenta i Okcidenta, zapadnog znanja i zapadne moći, naučne objektivnosti i svetovnih motiva, diskurzivnog režima i autorskih intencija, discipline i želje, predstave i realnosti, itd. Narušavajući granice disciplina i prekoračujući autoritativne istorijske međe, *Orijentalizam* je poljuljao nasleđene kategorije i načine razmišljanja“³⁴.

U tom širokom smislu – svojim pozivom na interdisciplinarnost – Saidovo delo ima najviše da ponudi proučavanju jugoistočne Evrope. U stvari, posebnosti balkanske istorije i geografije iziskuju interdisciplinarnost. Kitromilides, na primer, izričito iskazuje svoja gledišta o vrlinama interdisciplinarnog pristupa u proučavanju Balkana. On tvrdi da je ta metoda ne samo poželjna, već je osobenosti balkanskog slučaja čine imperativom. „U zadatku (istorizovanja porekla balkanskog nacionalizma) metoda mora biti u pravom smislu interdisciplinarna... Zapravo, nacionalizam sačinjava jedno od onih polja društvenonaučnog istraživanja čija fluidnost i savitljivost prosto nalažu interdisciplinarnost“³⁵. Kitromilidesov rad, koji je dobrim delom usmeren na osporavanje različitih teorija nacionalizma, naročito u njihovoj primeni na Balkan, identifikuje polje balkanske istorije kao izuzetno pogodno za interdisciplinarno istraživanje (čak i kad žali zbog činjenice da većina anglofonskih istoričara izgleda neupućena ne samo u istoriju, već i u istoriografiju Balkana). I Gurguri

³⁴ Gyan Prakash, „Orientalism Now“, *History and Theory* 34 (oktobar 1995), 200-01.

³⁵ Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-eastern Europe* (Aldershot, 1994), 150.

sov rad – da pomenemo još jedan od mnogih primera – ilustruje upotrebu interdisciplinarnosti u proučavanju Balkana. Gurgurisovo umesno zapaŕanje („Veoma nalik antropološkim i etnografskim subjektima koji se neprestano ispituju otkad su te discipline izvršile svoju invaziju, stanovnici moderne Grčke podvrgnuti su tako upornim bombardovanjem pitanjima o prirodi svog bića da su naučili da odgovaraju u skladu sa očekivanjima ispitivača“) oĉigledno je deo šireg istraŕivanja, koje je uglavnom katalizovao Said, a koje se bavi dokumentovanjem takozvanog „drugog“ i koje se u velikoj meri zasniva na interdisciplinarnom pristupu³⁶. Prakašova ocena o izvoru snage *Orijentalizma* mogla bi se tumaĉiti i kao opis Balkana, koji i sam „narušava granice“, i sam je „neomeĉen“, i sam dovodi u pitanje kategorije orijentalnog i okcidentalnog i „prekoraĉuje autoritativne istorijske meĉe“.

Liminalni status Balkana – na preseku svetova, istorija i kontinenta – ne znaĉi toliko marginalnost, koliko neku vrstu centralnosti. Na kraju krajeva, biti „liminalan“ znaĉi biti izmeĉu dva (ili više) podruĉja i s njima se preklapati, dok biti marginalan znaĉi samo biti na ivici jednog od njih. Poljaci su tvrdili da je Varšava „srce Evrope“. Joanis Koletis, prvi premijer Grĉke, izjavio je 1844. godine da je Grĉka „u središtu Evrope“. Druge istoĉnoevropske i balkanske zemlje na sliĉan naĉin su pretendovale na središnje mesto u Evropi. Naravno, treba se valjano potruditi da se objasni ogroman jaz izmeĉu izmeĉu takve slike o sebi i naĉina na koji je Zapadna Evropa opisivala Istoĉnu i jugoistoĉnu Evropu. Moŕe li se sve to (ili deo toga) jednostavno objasniti kao proizvod orijentalizma? Ne. „Orijentalizam“ i „balkanizam“ definitivno nisu jedno isto, iako se te dve kategorije svakako uzajamno osvetljavaju. Iako nam je tek Said omogućio da uopšte razmatramo takav diskurs kao što je „balkanizam“, njegov model nije dovoljan da nam pokaŕe šta je to. Ako se na njih ne prenesu postsaidovske kulturno-istorijske teme, Balkan i prouĉavanje Balkana ostaĉe „daleki“, „nepristupaĉni“ i zasnovani uglavnom na mašti, poput Tintinove Sildavije. Ako se to, pak, učini, Balkan bi se mogao pokazati centralnijim nego što smo to ikada zamišljali.

Prevod: *Slavica Miletić*

³⁶ Stathis Gourgouris, *Dream nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece* (Stanford, Calif., 1996), 150.

Kathryn E. Fleming

ORIENTALISM, THE BALKANS AND BALKAN
HISTORIOGRAPHY

Summary

This article aims both to provide an overview of the existing literature – theoretical and historical – on the Balkans, and to put forward some programmatic suggestions for establishing a framework for investigation of the region. It does so through an examination of Said’s model of “orientalism,” an examination that highlights the ways in which the model is – and is not – a fruitful point of departure for looking at the Balkans. The article argues that the Balkans’ uniquely liminal status (geographic, cultural, and conceptual) forces its investigators to adopt comparative, interdisciplinary, and flexible modes of inquiry, and cautions against a “Balkanist” perception that casts the region not as “liminal” (and thus in some sense central), but rather as “marginal” (and in some sense irrelevant).

Key words: the Balkans, orientalism, balkanism, historiography, history, Orient, the West.